

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏSİ ŞƏKLİNDƏ FORMALAŞAN AFORİZMLƏR

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilində əmr cümləsi şəklində formalaşan aforizmlərin sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Konkret nümunələr əsasında aforizmlərin formalaşmasında iştirak edən əmr cümlələri tədqiq edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan aforizmlərinin sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar diqqətimiz üçün olduqca vacib problemlərdəndir. Araşdırma nəticəsində sübut olunmuşdur ki, əmr cümlələri aforizmlərin formalaşması və zənginləşməsində mühüm mənbədir.

Açar sözlər: əmr cümləsi, aforizmlər, cümlə tipləri, sintaktik xüsusiyyətlər, linqvistik təhlil

Giriş. Azərbaycan dilində aforizmlərin mühüm bir hissəsini də əmr cümləsi şəklində formalaşmış ifadələr təşkil edir. Mövzunun mahiyyətini tam başa düşmək, əmr cümləsinin xarakterik xüsusiyyətləri, onu məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin digər növlərindən fərqləndirən əsas əlamətləri daha dərindən anlamaq üçün əmr cümləsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlara qısa nəzər salmağı məqsəduyğun bilirik.

Əvvəlcə əmr cümləsinə verilən tərifə diqqət yetirək. "Əmr, xahiş, arzu, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir". Əmr cümləsi ilə bağlı geniş araşdırmalar aparən professor Qəzənfər Kazımovun tədqiqatlarında ümumi fikir belədir ki, cümlənin bu növü danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir. Əmr cümləsinə dair nümunələrin əksəriyyətində bir növü xitabların iştirakını görmək olur [1, s.95]. Dahi Azərbaycan şairi Nəsimi yaradıcılığından süzülüb gələn və geniş dairədə istifadə edilən aşağıdakı aforizmdə də biz bu faktı müşahidə edirik.

*Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər
eylə!... [2]*

Xalq arasında "Dünya durulacaq dünya deyil, köçüb getmək əfzəldi" şəklində yayılan

və bu məzmunu yaxın hikmətli ifadəyə rast gəlinir. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, deyə bilərik ki, əmr cümləsinin formalaşmasında əsas rol intonasiya oynayır. Lakin bununla belə feilin əmr forması, əmr ədatları və feilin əmr hökmündə işlədilən digər formaları da belə cümlələrin yaranmasında fəal çıxış edir. Əmr cümləsinin xəbəri əsasən feilin əmr şəklində olur. Dahi Nizami yaradıcılığından götürülən aşağıdakı aforizmə baxaq:

*Amandur, ağılmı unutma ki, sən
Gülünü tikana dəyişməyəsən. [3, s.196]*

Tədqiqatlara istinad edərək deyə bilərik ki, "əmr cümləsi" termini əsasən şərti xarakter daşıyır. Çünki əmr cümlələri təkcə təkid, əmr, tələb məzmunu ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin məsləhət, nəsihət, çağırış, arzu, istək və s. kimi mənə çalarlarını da ifadə edir. Xəbər əmr formasının birinci şəxs təkində olduqda əmr cümlələri daha çox arzu, istək ifadə edir [1, s.95].

Tədqiqatçı Gülarə Abdullayeva isə əmr cümlələri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir: "Əmr cümlələri qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalar da – *xahiş, öyüd, nəsihət, tələb, həтта istək, arzu* və s. ifadə edə bilər. Bu isə əmr cümlələrinin mənə və işlənmə dairəsini genişləndirir. Bu

* Bakı Slavyan Universiteti.

cümlələrin müxtəlif mənalari içerisinde sözün haqiqi mənasında əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən həmin cümlələr əmr cümləsi adı ilə qeyd edilir. Əmr cümlələrində bu müxtəlif mənə fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalər əmr cümləsinin işləndiyi şəraitlə, mənlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Buna görə də bu növ cümlələrdən ədəbi dilimizdən bütün sahələrində, eləcə də adi danışmada geniş istifadə edilir" [4, s.176].

Digər tədqiqatlarda əmr cümləsi ilə bağlı oxuyuruq: "Əmr cümləsi də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. "Əmr cümləsi" adı ilə qeyd edilən bu cümlə növünün mənə xüsusiyyətləri daha geniş olmaqla həmin ifadənin hərfi mənasından kənara çıxır. Daha doğrusu, bu cümlələrin qatı əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalarda (xahiş, öyüd, nəsihət, məsləhət və s.) bildirir [5, s.93]. Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feil olmayan ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan əzsözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər" [5, s.99]. Professor Buludxan Xəlilovun araşdırmalarında əmr cümlələri haqqında fikirlər aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: "Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalər içerisinde əmr mənası daha əsasdır. Daha doğrusu, əmr cümlələrində əmr mənası daha qabarıq şəkildə təzahür edir" [6, s.83].

Əmr cümləsi ilə bağlı aparılan və haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz faktlardan sonra konkret olaraq Azərbaycan əforizmlərinin formalaşmasında iştirak edən bu cümlə tipinə aid nümunələrin linqvistik təhlilinə baxaq.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin nitqində qarşımıza çıxan "Milli əzadlığa nail olmaq üçün milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır" aforizmi əmr cümləsi şəklində formalaşmışdır. Cümlənin bu tipinə tərif verilməyə bəşər ki, belə cümlələr nəsihət, məsləhət məzmunu ifadə edə bilər. Buradakı başlıca məzmun məsləhət, nəsihət xarakterli daşıyır.

Bizə qədər aparılan tədqiqatlar, göstərilən nümunələrdən də aydın olur ki, əmr cümləsinin bir qismi feilin əmr şəklində və ədatların iştirakı ilə yaranır. Bu fakt əmr cümləsinin formalaşmasında ən maraqlı yollardan biridir. Ulu öndər Heydər Əliyev yaradıcılığında əksini tapan "Rəhbərlik etmək üçün gərək mənavi haqqın olsun" hikmətli kəlamında biz bunu görürük. Belə ki, nümunədə əmr şəklində "haqqın olsun" tərkibi feili və "gərək" arzu ədatının işləndiyini müşahidə edirik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer və rola malik olan Şəms Təbrizi yaradıcılığında göstürülən "Birina ələ bir söz söylə ki, ya yaşat, ya da öldür, amma əslə yaralı buraxma" [7] aforizmi də formalaşma xüsusiyyətinə görə olduqca maraqlıdır. Belə ki, bu aforizmdə də əmr şəklində feillərin və ədatın işləndiyini görürük. Burada istifadə edilən "söylə, yaşat, öldür, buraxma" feilləri feilin əmr şəklində, "bir" sözü isə məhdudlaşdırıcı ədat kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, aforizmin məzmunu "Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz", "Söz qılıncdan kəsərlidir" kimi el hikmətlərinin anlayışlarının bədi ədəbiyyatdakı təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı aforizm də formalaşma üsuluna görə diqqəti cəlb edir.

*İncitək sözlər seş, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzəsin.
Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz. [3]*

Belə ki, aforizmlərin ifadə olunduğu ikinci misrada işlədilmiş "qoy" əmr ədatı, və "bəzəsin" əmr şəklində feil birlikdə əmr cümləsinin yaranmasına xidmət edirlər. Düşünürük ki, həmin aforizmi ədat və əmr şəklində feillərin köməyi ilə yaranan əmr cümləsinə aid ən yaxşı nümunələrdən hesab etmək mümkündür. Bütün bu faktlar isə əmr cümləsinin formalaşma yollarının Azərbaycan aforizmlərindəki zəngin ifadəsinə sübut etməkdədir.

Azərbaycanın filosof şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında işləndiyi aşağıdakı aforizmdə isə biz əmr cümləsinin digər məzmunu ilə qarşılaşmış oluruq:

*Sirri bilməsin evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var. [3]*

Bu nümunə tamamilə əmr məzmunu daşıyır. Söz yox ki, əmr, nəsihət, məsləhət məzmununu belə cümlələrdə kəskin sərhədlərlə fərqləndirmək, bizim fikrimizcə, bir o qədər də mümkün deyil, lakin incə fərqlərin olduğu da dənildir.

Ədəbiyyatımızda özünəməxsus imzası olan Əvhədi Marağalı yaradıcılığında qarşımıza çıxan digər bir aforizmə baxaq:

*Ağıl-kamal verdi sənə yaranan,
Çalışıb hər sirri öyrən hər zaman.
[7, s.138]*

Müəllifin beyt şəklində ifadə etdiyi bu məzmunla hazırda xalq arasında geniş dairədə istifadə edilən "Allah adama ağıl deyilən bir şey verib də, sadəcə düzgün istifadə etmək lazımdır" deyimindəki anlayın nə qədər yaxın olduğunu müşahidə edirik. Bu məzmun yaxınlığı imkan verir deyək ki, el sənətkarları, yazıçı və şairlərimiz, dahilərimiz yaşadığı dövrdə istifadə edilən hikmətli kəlamları yazıya, nəzmə köçürməklə nəsilən-nəslə ötürmüş və bu kəlamları aforizmləşərək yaddaşlara hopmuşdur. Fikirlərimizə bir qədər də əzəmətli Nizami Gəncəvi və Əvhədi Marağalı yaradıcılığında göstürülən aşağıdakı beytlərə baxaq. Nizami Gəncəvi yazır:

*Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir hayat... [3]*

Əvhədi Marağalı yaradıcılığında isə eyni məzmun başqa ifadə tərzində qarşımıza çıxır: "Sən ancaq öyrənməklə ucalarsan" [7]. Hər ikisində insan yüksəlişinin ağıl və kamalla mümkünlüyü vurğulanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında öz imzası və zəngin yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən Məmməd Səid Ordubadi irsində də əmr cümləsi şəklində formalaşan "İnsan qılıncının kəskinliyi ilə qəhrəman ola bilməz, ağılın kəskin olması lazımdır" aforizmi də maraqlıdır. Nəsihət

məzmunlu bu aforizmin digər ifadə forması da hi Nizami yaradıcılığında aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

*Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz. [3]*

"Qələm yəzani, qılınc poza bilməz", "Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırar" kimi Azərbaycan atalar sözlərində də eyni anlamı ifadəsini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından hesab olunan Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı hikmətli kəlamların da əmr cümləsi şəklində formalaşdığını görürük:

*Mərdlər ilə göz ki, vəfadar olur,
Nakəslərə yoldaş olan xar olur,
Namərd olur yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz, ölər yan ilə. [9]*

Bəndin məzmununu açsaq, başa düşərik ki, nəsihət, məsləhət, arzu, istək anlayı əmr cümlələrindən ibarətdir. Birinci misrada şair oxucusuna mərdlərlə gəzməyi məsləhət görür, arzusunu ifadə edir. Digər misralarda isə daha çox nəsihət, məsləhət verir. Eyni məzmunun başqa ifadə formasına Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik.

*Bivəfannı, müxənnətin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim,
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim. [10]*

Və ya

*Bir mərd ilə ağı yəsən şirindir,
Yüz namərdlə şakar yəsən dad olmaz. [10]*

Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında ifadə edilən hikmətli kəlamlar Azərbaycan atalar sözlərində də əksini tapmaqdadır. "Dost dar gündə tanınar", "Dost dostu tanı gərək, tanı olmasa gen gərək" və ya "Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparın sə səni" məsəlində "Pis adamlar yoldaş olma, o səni darda qoyub qa-

çar"el hikmətində də eyni məzmunun fərqli ifadəsinin şahidi olurdu.

Nəticə. Məqalədə aforizmlərin formalaşmasında mühüm mənbə rolunu oynayan əmr cümlələrinin linqvistik təhlilindən bəhs olunur. Müxtəlif nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, əmr cümlələrinin forma zənginlikləri Azərbaycan aforizmlərində də əksini tapmaqdadır. Belə aforizmlər məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq işlənməsinə görə də diqqəti cəlb edir. Şübhə yoxdur ki, əmr cümləsi əsasında formalaşan aforizmlər sadəcə yuxarıdakı nümunələrlə məhdudlaşmır. Belə zəngin ifadələrin hamısı haqqında bir məqalədə söhbət açmaq imkan xaricindədir. Məqalədə tədqiqatə cəlb edilən aforizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri, formalaşması və məzmunu ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi, eyni zamanda bir sıra maraqlı faktların qarşıya çıxmasına sə-

bəb oldu. Aforizmlərin təhlili zamanı məlum oldu ki, onlar yarandığı dövrün adət-ənənəsi, məişəti, el hikməti ilə yaxından səsleşir. Onların bir qisminin məzmunu isə hazırda Azərbaycan atalar sözü və məsələlərində müxtəlif ifadə tərzində özünü göstərir. Xalqımızın görkəmli simalarının irsində qarşıma çıxan və tədqiq edilən aforizmlərin müasir dilçilik kontekstində öyrənilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Fikrimizə, aforizmlərin müxtəlif xarakterik əlamətlərinin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər, aparılan tədqiq və təhlillər dilçiliyimiz üçün çox vacib problemlərdəndir. Onların linqvistik xüsusiyyətlərini müxtəlif aspektdən öyrənmək olduqca maraqlı faktlarla qarşılaşır. Düşünürük ki, bu sahədə davamlı tədqiqatların aparılması milli-mənəvi dəyərlərimizə, dilçiliyimizə, eyni zamanda folklorumuza mühüm töhfələr verir və verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.K.Kazimov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil", 2007.
2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, "Lider", 2004.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider", 2004.
4. G.A.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMI-nin "Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi" ixtisası üçün dərəcə vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
5. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
6. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Adiloğlu", 2017.
7. M.Məşhəmmədli. Şəms və Məvlana. Bakı, "Nurlan", 2010.
8. Məşhəmmədli Əvhadi. Cəmi-cəm. Bakı, "Lider", 2004.
9. Molla Vəli Vədadi. Əsərləri. Bakı, "Əndər", 2004.
10. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004.

APHORISMS FORMED AS IMPERATIVE SENTENCE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

The article has been devoted to the learning of the syntactic features of the aphorisms formed as imperative sentences in the Azerbaijani language. On the basis of the concrete examples the imperative sentences which take part in forming of the aphorisms are investigated. It is noted that the investigations on the direction of the analyzing the syntactic features of Azerbaijani aphorisms are very important for our linguistics. Result of the researches it is proved that the imperative sentences are the main sources in forming and enriching the aphorisms.

Key words: imperative sentence, aphorisms, sentence types, syntactic features, linguistic analysis

АФОРИЗМЫ, СФОРМИРОВАННЫЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В ВИДЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Резюме

Статья посвящена изучению синтаксических особенностей афоризмов, сформированных в азербайджанском языке в виде повелительных предложений. На основе конкретных примеров исследованы повелительные предложения, участвующие в образовании афоризмов. Отмечено, что исследования в направлении изучения синтаксических особенностей азербайджанских афоризмов являются одними из наиболее важных проблем нашего языковедения. В результате исследования доказано, что повелительные предложения являются важным источником в формировании и обогащении афоризмов.

Ключевые слова: повелительное предложение, афоризмы, типы предложений, синтаксические признаки, лингвистический анализ